

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ РЕМІСНИЧИХ ЦЕХІВ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ У XVII – XVIII ст.

У статті проаналізовано стан джерельної бази з історії ремісничих цехів Північного Лівобережжя у XVII – XVIII ст., схарактеризовано писемні та речові джерела, виявлені в архівосховищах України та Росії.

Ключові слова: ремесло, цех, Північне Лівобережжя, законодавчий акт, грамота, універсал, статут, цехові книги.

Джерельна база з історії цехового ремесла на території Північного Лівобережжя XVII – XVIII ст. складається з комплексу писемних та речових джерел. Значний їх масив було виявлено у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України, Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Науково-дослідного відділу рукописів Російської державної бібліотеки, Державного архіву Чернігівської області та Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.

Писемні джерела з історії ремісничих корпорацій на території Північного Лівобережжя у XVII – XVIII ст. за видовою ознакою можна умовно розподілити на кілька груп. Першу становлять *законодавчі та публічно-правові акти* – королівські грамоти, універсали гетьманів та листи полковників, царські жалувані грамоти, постанови магістратів, котрі юридично затверджували існування ремісничих об'єднань, надавали або підтверджували права та привілеї, врегульовували конфліктні ситуації. Вони дозволяють з'ясувати законодавче підґрунтя існування, права і обов'язки та внутрішню структуру цехів Північного Лівобережжя.

Польські королі Сигізмунд III, Владислав IV та Ян Казимир у 20 – 40-х рр. XVII ст. надали містам Північного Лівобережжя грамоти на Магдебурзьке право, в яких прописувалися привілеї ремісників та узаконювалася практика створення цехових об'єднань. Ці документи засвідчували приналежність ремісників до міщанського стану, наголошували на підзвітності цехів магістратам та забороняли займатися ремеслом без сплати вступного внеску до корпорацій. Жалувані грамоти московських царів здебільшого мали підтверджувальний характер і законодавчо оформлювали існування вже діючих цехів. Зазвичай, у документах, наданих містам Північного Лівобережжя, стисло йшлося про права і привілеї цехів згідно з нормами Магдебурзького права.

Г. Швидько у своїх дослідженнях виокремила кілька груп документів з історії цехів Лівобережної України другої половини XVII – XVIII ст., звертаючи особливу увагу на класифікацію гетьманських універсалів¹. Їх дослідниця поділяє на ті, «які надають які-небудь права та привілеї і мають разову або довготривалу дію; розпорядження, які вимагають від урядовців виконання певної роботи; такі, що дозволяють або забороняють певні дії; універсали-повідомлення»². Найкраще збереглися оборонні універсали, що пояснюється наявністю численних копій, які робилися

© Щербина Світлана Вікторівна – доцент кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського.

відразу після отримання оригіналу. За обсягом універсали поділялися на стислі, в яких визначалися загальні положення, та обширні, котрі детально прописували та характеризували надані права та привілеї. Окрему групу становили гетьманські універсали, які забороняли використовувати ремісників для виконання робіт на користь полкової та сотенної старшини³.

Оригінали й копії документів, пов'язаних з цеховим устроєм Північного Лівобережжя, сконцентровані в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України, зокрема у Ф. I (Літературні матеріали) та Ф. II (Історичні матеріали). Протягом другої половини XIX – початку XX ст. частина законодавчих і публічно-правових актів була запроваджена до наукового обігу завдяки зусиллям М. Білозерського, О. Лазаревського, О. Кістяківського.

У Ф. I (Літературні матеріали) Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України зберігається добірка копій «Цехових грамот и универсалов с начала XVII в.», впорядкована О. Кістяківським, які регламентували питання цехового життя у містах Лівобережної України, зокрема, в Чернігові. Рукописні копії універсалів полковників підтверджували права ремісничих корпорацій та вирішували суперечності між цехами та можновладцями. На особливу увагу заслуговує звернення ремісників Чернігівського музичного цеху 1732 р. до гетьмана Д. Апостола зі скаргою на зловживання з боку війта І. Титовича та проханням підтвердити раніше надані привілеї⁴.

У складі Ф. II (Історичні матеріали) виявлено добірку копій 32 актів, наданих чернігівськими полковниками та війтами ремісничим цехам Чернігова, власноруч переписаних у середині XIX ст. М. Білозерським. Скоріше за все, дослідник мав на меті систематизувати відомості з історії чернігівських цехів, про що свідчать зроблені ним записи. Це найбільший комплекс документів, які містили розпорядження щодо організації та врегулювання цехового життя міста, зобов'язання по відношенню до церкви, способи вирішення конфліктів з позацеховими ремісниками – так званими партачами. Частина оборонних універсалів була надана місцевими полковниками, які, шануючи традиції та враховуючи прохання ремісників, підтверджували, зокрема, привілейоване становище музичного цеху. Кілька документів було видано очільниками Чернігівського магістрату, які не лише узаконювали діяльність об'єднань, але й наголошували на повинностях ремісників⁵.

Комплекс копій законодавчих актів, наданих Ніжинському музичному цеху в XVII – на початку XVIII ст., зберігається у фонді М. Маркевича та І. Лукашевича в Науково-дослідному відділі рукописів Російської державної бібліотеки (Ф.159). Добірка складається з 10 оборонних універсалів гетьманів та полковників, які мали на меті організаційне оформлення музичного цеху, закріплювали його права та привілеї, регулювали взаємовідносини між ремісниками і магістратом. Це один з найбільших збережених до нашого часу комплексів документів, який стосується конкретного цеху. Він дає змогу простежити його історію та еволюцію взаємовідносин між музикантами й можновладцями Ніжина починаючи з середини XVII ст.⁶

Значний інтерес становлять документи про функціонування ремісничих цехів у містечку Літки, що належало Києво-Видубецькому монастирю. Зокрема, ігумен цієї обителі затверджував існування ремісничих цехів різних спеціальностей, прописував засадничі положення діяльності корпорацій та окреслював їхні зобов'язання щодо церкви. Унікальність цих об'єднань полягала насамперед у безпосередньому підпорядкуванні Києво-Видубецькому монастирю. Ці документи у 20-х рр. XX ст. частково опублікував П. Клименко⁷.

Деякі акти мали відношення до окремих аспектів діяльності ремісничих корпорацій. Копія припису Любецької сотенної канцелярії місцевому цехмістру Г. Кезю, яка збереглася в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України, мала на меті врегулювання взаємовідносин між цехом і однією з місцевих церков⁸.

Універсали гетьманів та полковників мають достатній рівень інформативності й дозволяють проаналізувати процес виникнення та розвитку цехів у містах і містечках

Північного Лівобережжя. Ці документи дають змогу визначити тенденції розвитку цехового виробництва, з'ясувати форми боротьби з позацеховими ремісниками та специфіку взаємовідносин корпорацій з місцевою адміністрацією та козацькою старшиною. У комплексі з іншими документальними джерелами універсали дозволяють відобразити панораму розвитку цехового ремесла Північного Лівобережжя у XVII – XVIII ст.

Значна частина законодавчих актів з історії ремісничих цехів Лівобережної України, зібрана свого часу О. Лазаревським, була опублікована. Широке коло питань законодавчого оформлення та внутрішнього устрою корпорацій Північного Лівобережжя дозволяють висвітлити універсали, опубліковані в «Обозрени Румянцевской описи». У 1901 р. О. Лазаревський опублікував 7 актів середини XVII ст., які становлять значний інтерес у контексті вивчення цехового ремесла регіону⁹.

Наприкінці XX ст. було започатковане видання корпусу універсалів другої половини XVII – XVIII ст. У цих збірниках уміщено низку актів гетьманів і полковників, наданих ремісничим цехам Північного Лівобережжя, які регламентували засадничі положення діяльності об'єднань ремісників та здебільшого підтверджували раніше надані права та привілеї (конфірмаційні й оборонні універсали)¹⁰.

До законодавчих джерел слід віднести також «Права, по которым судится малороссийский народ» 1743 р., які відображають юридичні норми, що побутували на Лівобережній Україні у другій половині XVII – XVIII ст. Незважаючи на відсутність окремого розділу, присвяченого цеховому законодавству, кодекс містить окремі статті, які регулювали питання ремісничого виробництва і взаємовідносини у цехах. Зокрема, у «Правах» прописуються норми взаємовідносин між членами цехів, регламентується процес учнівства, приділяється увага протипожежній безпеці виробничого процесу¹¹.

Законодавчі акти царського уряду XVII – XVIII ст. були опубліковані у «Полном собрании законов Российской империи». Зокрема, «Ремесленное положение» 1785 р. містило норми, які слугували правовою основою для реформування ремісничих корпорацій наприкінці XVIII ст. Ці законодавчі акти уніфікували засади існування цехів на терені Російської імперії та поширювалися на українські землі¹².

Рукописна книга під назвою «Рішення Козелецького магістрату про заснування в місті цехів, порядок їх роботи та копія грамоти 1785 р. Катерини II з витягом з «Ремесленного положения 1785 р.» з фондів Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського містить не лише текст цього законодавчого акта, але й унікальні відомості про його запровадження на місцевому рівні, подальшу долю козелецьких ремісничих цехів, вибори ремісничого голови та організацію ремісничих управ згідно з новим законодавством¹³.

До другої групи джерел належать *приватно-правові акти* (купчі, розписки, скарги). Вони дозволяють скласти уявлення про внутрішньоцехові конфлікти, способи їхнього вирішення та особливості взаємовідносин між корпораціями і владними інституціями. Значний корпус приватно-правових актів, що зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві та Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України, засвідчує досить складний характер стосунків ремісничих цехів Північного Лівобережжя з представниками козацького стану та партачами. Заслужують на увагу документи з колекції М. Білозерського в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України, які детально висвітлюють фінансову діяльність Чернігівського різницького цеху в другій половині XVIII ст., містять відомості про інші корпорації Чернігова, Борзни, Стародуба. У цьому фонді також виявлено добірку документів «О братствах, школах, ремесленных цехах в Чернигове, Стародубе, Борзнене», що становлять значний інтерес для вивчення історії Північного Лівобережжя¹⁴.

Характер конфліктних ситуацій, причини суперечок між ремісничими цехами і можновладцями висвітлюють документи з фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві¹⁵. Виявлені скарги, донесення, «розписки» містять інформацію про зловживання з боку козацької старшини, взяття ремісників під

протекцію. Значний інтерес становить «Дело о учинении цехмистрам повеления чтобы они во время празников Рождества и Воскресения ссоры, драки не чинили и на пьянство денег не собирали», яке регулювало внутрішньоцехові відносини і правила поведінки у ремісничих цехах Борзни¹⁶.

Документальні матеріали кінця XVIII – початку XX ст., що зберігаються у Державному архіві Чернігівської області, містять інформацію щодо недоліків у організації процесу виробництва, фінансові порушення та стягнення штрафів.

Третю групу джерел становить *діловодна документація* цехів Північного Лівобережжя – цехові книги та контракти, які дозволяють скласти уявлення про механізми регулювання відносин фінансового, правового та соціального характеру безпосередньо всередині цехів.

Унікальне джерело з історії ремісничих корпорацій ранньомодерної України являють собою цехові книги. Різні за формою, змістом, характером записів, вони здебільшого містили копії привілеїв, котрі регулювали діяльність ремісничих об'єднань, записи про вступ до цеху, надходження до «цехових скриньок» коштів та їхнє витрачання. Чернігівська губернська вчена архівна комісія наприкінці XIX – початку XX ст. започаткувала збирання цехових пам'яток Північного Лівобережжя. Однією з перших ще у 1898 р. до музею комісії надійшла цехова книга Воронізького ткацького цеху, яка була заведена 27 жовтня 1749 р.¹⁷. Більшість цехових пам'яток опинилась у зібранні Чернігівської губернської вченої архівної комісії у 1902 р. Серед них переважали книги кралецьких цехів. Значний інтерес становила, зокрема, книга «цехов кравецкого и кушнирского ремесла, списанная 31 января 1678 г.» м. Кралева¹⁸. Цехова книга Новгород-Сіверського калачницького цеху, заведена 6 травня 1711 р., надійшла до музею Чернігівської губернської вченої архівної комісії того ж таки 1902 р. від Новгород-Сіверського міського голови В. Жадкевича. Тоді ж зі скасованої Коропської ремісничої управи було передано книгу кравецького цеху, перший запис у якій датувався 20 листопада 1724 р.¹⁹. Пізніше до цього зібрання потрапили книги Глухівських різницького і калачницького цехів, заведені відповідно 20 лютого 1716 р. і 9 березня 1732 р.²⁰. Згодом це зібрання цехових книг XVII – XVIII ст. було успадковане Чернігівським історичним музеєм імені В. В. Тарновського.

На виставці XIV Археологічного з'їзду, який проходив у 1908 р. в Чернігові, у розділі «Цеховые книги» експонувалися 17 цехових пам'яток із зібрання Чернігівської губернської вченої архівної комісії²¹. Найдавнішою з них була «Книга Нежинского кузнечного цеха с 1634 по 1902 г.», яка, на жаль, до нашого часу не збереглася²². У 1924 р. Є. Спаська, перебуваючи у Ніжині, описала чотири книги місцевих цехів, які зберігалися у бібліотеці Ніжинського інституту народної освіти. Крім книги ковальського цеху, дослідниця переглянула «Книгу Нежинской столярной управы» (1786 – 1902 рр.), «Книгу Нежинской кравецкой управы» (1786 – 1902 рр.), «Материк Нежинского ремесленного цеха сапожницкой Управы» (1821 – 1902 рр.), але «не смогла описать их подробно»²³. На сьогодні доля унікальної колекції ніжинських цехових книг залишається невідомою.

У роки Великої Вітчизняної війни пам'ятки разом з іншими експонатами із зібрання Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського було евакуйовано до Уфи. Нині у фондах музею зберігається 21 рукописна цехова книга XVII – XX ст. (14 з експонованих на виставці XIV Археологічного з'їзду в 1908 р.), що походять з Кралева, Козельця, Новгорода-Сіверського, Вороніжа, Мглина, Коропа та Глухова. Переважна більшість цехових книг збереглася у достатньо гарному стані. Вони засвідчують особливості функціонування та внутрішнього життя ремісничих корпорацій Північного Лівобережжя.

Значний інтерес становлять кілька цехових книг, які виявлено в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Незважаючи на той факт, що подекуди тяжко встановити їхнє походження, ці пам'ятки дозволяють простежити формування внутрішньої документації ремісничих цехів²⁴.

Опрацьовані цехові книги умовно можна розподілити на дві групи. Першу групу становлять цехові книги, що мають традиційний зміст, схожий зовнішній вигляд;

другу – прибутково-видаткові книги, які набули поширення наприкінці XVIII ст. Згідно з пунктом 39 «Ремесленного положення» 1785 р. кожному цеху необхідно було «иметь две книги, в которыя исправно и точно вписать: в одну – приход и пенныя деньги, а в другую – расход по приговору схода ремесленников»²⁵. Зрештою, саме це й зумовило виокремлення записів фіскального характеру в окремі книги, до яких за хронологічним принципом вписувались фінансові звіти з підбиттям підсумків наприкінці кожного року. Актуалізовані прибутково-видаткові книги, справи про вибори цехмістрів, звіти дозволяють скласти уявлення про фінансову діяльність цехів та зловживання з боку можновладців. Цехові книги дають змогу реконструювати не лише історію ремісничих об'єднань, а й з'ясувати прибутки і видатки цехів, всебічно відображають життя ремісників. У більшості випадків цехові книги містили тексти статутів і списки ремісників. Статути регламентували основні сфери життєдіяльності та взаємовідносини цехових ремісників. Недосконалість цехового діловодства виявлялась у хаотичному характері записів, недотриманні хронології та відсутності усталеного порядку оформлення документації. Цехові книги Північного Лівобережжя, хоча й не завжди, дозволяють з'ясувати законодавче підґрунтя діяльності об'єднань, висвітлюють внутрішню ієрархічну структуру корпорацій, організацію виборів, дають змогу встановити особи їхніх очільників. Загалом, цехові книги Північного Лівобережжя XVII – XVIII ст. являють собою своєрідний літопис життєдіяльності цих об'єднань протягом тривалого часу з притаманними їм індивідуальними та регіональними особливостями.

Дослідження цехових книг започаткувала К. Лазаревська, яка підкреслила їх значення у вивченні цехового ладу на території Лівобережної України. У 1926 р. дослідниця опублікувала «Книгу Глухівського цеху калачницького»²⁶, оригінал якої зараз зберігається у Чернігівському історичному музеї імені В. В. Тарновського²⁷. У 90-х рр. XX ст. на сторінках «Сіверянського літопису» І. Ситий частково опублікував цехові книги Новгород-Сіверського цеху калачників та Кролевецького кравецько-кушнірського об'єднання з фондів музею²⁸. Незважаючи на високу інформативність, цехові книги практично не залучались дослідниками, що, скоріше за все, було зумовлено їхньою поганою збереженістю та складністю опрацювання рукописного тексту²⁹.

Статути та списки ремісників здебільшого були невід'ємною частиною цехових книг, які містили копії найважливіших документів. Цехові статути створювалися за певними зразками та для набуття чинності затверджувалися органами місцевого самоврядування або козацькими урядовцями. Ремісничі корпорації намагалися виготовити копії цих документів, які підтверджували й гарантували права у випадку втрати оригіналів. М. П. Ковальський виділив спільні положення статутів більшості ремісничих цехів. Так, у документі зазвичай указували фіксоване право обрання цехмістра, положення про проведення сходок (загальних зборів членів цеху), необхідність дотримання дисципліни, визначали розміри вступного внеску, умови прийняття до об'єднання, терміни учнівства³⁰. Джерелами формування статутів були звичаї, традиції ремісників, дещо запозичувалось в інших містах (вагому роль відігравав західно-європейський цеховий устрій). Статути ремісничих об'єднань Північного Лівобережжя мали дещо спрощений характер, не завжди містили правила вступу, особливий наголос робили на формуванні раціональної взаємодії членів цеху з партачами. На відміну від статутів ремісничих корпорацій Правобережної України, інформація про мандрівки та деталізація норм і правил цехового життя були для статутів ремісничих цехів Північного Лівобережжя непритаманні.

Подальшу долю ремісничих корпорацій дозволяють з'ясувати документи ремісничих управ Північного Лівобережжя XVIII – початку XX ст., які містять відомості про організацію самоврядування, розподіл повноважень, конфліктні ситуації. «Книга для записки копій актов на виписки свідельств мастерам» ремісничої управи Борзни, яка зберігається у Державному архіві Чернігівської області, ілюструє специфіку організації цехового ремесла у XIX ст. та процес запровадження нових нормативних актів на території Північного Лівобережжя³¹. Низка документів, які стосуються організації щорічних перевиборів цехмістрів, дотримання усіх необхідних процедур,

ліквідації конкретних цехів, виявлена у фонді Чернігівського губернського правління Державного архіву Чернігівської області³².

До четвертої групи слід віднести *описово-статистичні джерела* другої половини XVII – початку XIX ст. Зокрема, Переписні книги 1666 р. містять інформацію про чисельність ремісників у містах та їхню спеціалізацію і дозволяють скласти уявлення про рівень розвитку ремісничого виробництва та організацію цехів на території Північного Лівобережжя³³. Відомості про галузеву структуру цехового ремесла на території Північного Лівобережжя наведено у матеріалах Генерального слідства про маєтності 1729 – 1731 рр. та Генеральному (Румянцевському) опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр.³⁴. Значний інтерес становить комплекс документів 1725 – 1726 рр. – так звана «Мазепина книга», в якій наведено відомості про ремісничі цехи Батурина і Любеча³⁵.

Заслужують на увагу статистично-топографічні описи, впорядковані у 70 – 80-х рр. XVIII ст., зокрема «Описание Черниговского наместничества» 1781 р.³⁶ та «Черниговского наместничества топографическое описание» О. Шафонського, який, зокрема, навів перелік цехів, досить докладно схарактеризував цехову атрибутику та корпоративні звичаї³⁷.

Ці пам'ятки містять значний фактичний матеріал про природно-географічні умови, економічний розвиток, соціальний і національний склад, побут, культуру і звичаї населення краю. В «Опису Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781)»³⁸, «Описах Київського намісництва 70 – 80-х рр. XVII ст.»³⁹, «Топографічному опису Малоросійської губернії 1798 – 1800 років»⁴⁰ наведено інформацію про спеціалізацію ремесла та рівень розвитку промислового виробництва.

Крім писемних пам'яток, історію цехового ремесла на території Північного Лівобережжя у XVII – XVIII ст. розкривають *речові джерела* – цехові значки, печатки, сукна, прапори. На початку XX ст. у музеї Чернігівської губернської вченої архівної комісії зберігалась унікальна колекція цехових пам'яток, переданих з ліквідованих ремісничих управ. У 1908 р. на виставці XIV Археологічного з'їзду в Чернігові в розділі «Пам'ятники цехового устрою» експонувались 20 печаток ремісничих цехів Чернігова, Ніжина, Глухова та Березни⁴¹. Найповніше на виставці були репрезентовані печатки ремісничих корпорацій Ніжина (11 шт.)⁴², які у 1902 р. до Чернігівської губернської вченої архівної комісії передав міський голова Ніжина І. Дейкун⁴³. Значний інтерес становили представлені на виставці 8 покривал на мари (сукон) із колекції Чернігівської губернської вченої архівної комісії й Чернігівського єпархіального давньосховища. Вони використовувалися під час поховальних ритуалів і мали важливе значення для ремісничих об'єднань. Покривала цехів Чернігова, Кролевця, Почапа, Конотопа відрізнялися між собою кольором, розміром, матеріалом і декором⁴⁴. Оригінальним експонатом була залізна розфарбована дошка оголошень Чернігівської ремісничої управи з «рописанием дежурств от цехов на пять дней недели, кроме субботы и воскресения» російською та єврейською мовами⁴⁵. Докладна інформація про ці цехові реліквії була у 1908 р. опублікована в «Каталогі виставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове».

Є. Спаська, перебуваючи у 20-х рр. XX ст. у Ніжині, ознайомила з місцевими цеховими реліквіями, які зберігалися на церковній дзвіниці. Дослідниця описала чотири цехові прапори XIX ст. Найдавніший з них являв собою «ярко-красного сукна знамя, обшитое в край одноличным золотым позументом и золотой бахромой, окаймлено широким вьющимся золотым орнаментом и вторым рядом более мелкого, похожего на хмель. В середине образ, писаный масляными красками: «Рождество Иоана Крестителя». Внизу продолговатый восьмиугольник, на белом фоне написано: «Значек Нежинской столярной и стельмашеской Управы 1855 года генваря второго дня сооружен». Налево от образа – головка ангела с крыльями, внизу в круге – циркуль, наугольник, линейка». На думку Є. Спаської, образ Різдва Іоанна Хрестителя був перенесений на цеховий прапор з більш раннього, що засвідчує тяглість традиції виготовлення цехових клейнодів⁴⁶.

Загалом, протягом століття колекція цехових реліквій Чернігівського історич-

ного музею імені В. В. Тарновського зазнала суттєвих втрат. На сьогодні збереглися поховальні натрунні покривала (сукна) Конопотських різницького і калачницького (1778 р.) та кушнірського (1858 р.) цехів, Чернігівського кравецького цеху (1779 р., 1854 р.), Почепського шевського цеху (1822 р.), Кролевецького шаповальського цеху (1845 р.), які докладно описані В. Зайченко⁴⁷. Унікальну пам'ятку цехового устрою являє собою корогва-значик Ніжинського золотарського цеху 1786 р., що експонується в одному із залів Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського⁴⁸.

Джерельна база з історії цехового ремесла на території Північного Лівобережжя у XVII – XVIII ст. має певний хронологічний дисбаланс, зумовлений втратою більшої частини цехових книг другої половини XVII ст. Так, через брак джерел, особливо діловодної документації, складно встановити точні роки заснування значної частини ремісничих цехів Північного Лівобережжя, простежити еволюцію і трансформацію їхньої організаційної структури у XVII ст. Це часом унеможливує порівняльний аналіз чисельності цехів та організації виробничого процесу. Проте, незважаючи на ці прикрі прогалини, джерельна база є достатньо репрезентативною. В архівосховищах та музеях України та Російської Федерації зберігається значний корпус джерел, які дозволяють розкрити особливості побутування ремісничих корпорацій. Комплексний підхід до вивчення документів дає змогу простежити динаміку розвитку ремесла протягом XVII – XVIII ст. та висвітлити самотутні риси цехового устрою Північного Лівобережжя у контексті соціально-економічного розвитку ранньомодерного українського суспільства.

1. Швидько Г. Універсали гетьманів як джерело з історії українських міст / Г. Швидько // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 42 – 46.
2. Швидько Г. Універсали гетьманів як джерело з історії українських міст / Г. Швидько // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 43.
3. Швидько Г. Універсали гетьманів як джерело з історії українських міст / Г. Швидько // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 42 – 46.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ), ф. І, спр. 45039, 64 арк.
5. ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 22907, 43 арк.; ІР НБУВ, ф. 204, спр. 37, 22 арк.
6. Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки, ф. 159, д. 2588, 7 л.
7. Клименко П. Матеріали до історії цехів м. Літок на Чернігівщині / П. Клименко // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1928. – Кн. XVIII. – С. 211 – 223.
8. ІР НБУВ, ф. 10, спр. 10507, 4 арк.
9. Лазаревский А. Любецкие гончары в 1615 году / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1902. – № 2. – С. 89; Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии / А. М. Лазаревский – Чернигов: Губернская типография, 1866. – Вып. I. Полк Черниговский; Вып. II. Полк Киевский и Нежинский. – 390 с.; Лазаревский А. М. Цеховые акты левобережной Малороссии: 1622 – 1645 гг. / А. М. Лазаревский // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1901. – Т. 15. – № 4. – Отд. 3. – С. 9 – 25.
10. Універсали Богдана Хмельницького / [упорядники І. Крип'якевич, І. Бутич]. – К.: Альтернативи, 1998. – 383 с.; Універсали Івана Мазепи (1687 – 1709) / [упорядник І. Бутич]. – К.; Л.: НТШ, 2002. – Ч. I. – 780 с.; Універсали Івана Мазепи (1687 – 1709) / [упорядники І. Бутич, В. Ринсевич]. – К.; Л.: НТШ, 2006. – Ч. II. – 798 с.; Універсали Павла Полуботка (1722 – 1723) / [упорядник В. Ринсевич]. – К., 2008 – 720 с.; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687) / [упорядники І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко]. – К.; Л.: НТШ, 2004. – 1087 с.
11. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / [відповідальний редактор Ю. С. Шемчушенко, упорядник та автор нарису К. А. Вислобоков]. – К.: Інститут держави і права імені В. М. Корецького, 1997. – 548 с.

12. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года по 1825 год: в 45 т. – СПб.: Типография II Отделена собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. – Т. 22. – 1168 с.
13. Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського (далі – ЧІМ), інв. № Вп 1474/37, 14 арк.
14. ІР НБУВ, ф. 204, спр. 38, 71 арк
15. Центральний державний історичний архів України в м. Київ (далі – ЦДІАК), ф. 51, оп. 3, спр. 352, 3 арк.; спр. 574., 3 арк.
16. ЦДІАК, ф. 1569, оп. 2, спр. 11, 5 арк.
17. Ситий І. Рукописні книги у зібранні Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського / І. Ситий // Скарбниця української культури. – Чернігів, 2004. – Вип. 4. – С. 3 – 37.
18. Добровольський П. Письменные и вещественные памятники цехового устройства в Черниговской губернии / П. Добровольский // Труды Тринадцатого археологического съезда / [под ред. гр. П. С. Уваровой]. – М., 1908. – Т. 2. – С. 74 – 78.
19. Ситий І. Рукописні книги у зібранні Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського / І. Ситий // Скарбниця української культури. – Чернігів, 2004. – Вип. 4. – С. 3 – 37.
20. Добровольский П. Письменные и вещественные памятники цехового устройства в Черниговской губернии / П. Добровольский // Труды Тринадцатого археологического съезда / [под ред. гр. П. С. Уваровой]. – М., 1908. – Т. 2. – С. 74.
21. Ситий І. Новгород-Сіверський цех калачників (1711 – 1900) / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 1996. – № 1. – С. 41.
22. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове / [под редакцией П. М. Добровольского]. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1908. – № 136 – 152.
23. Етнографічні щоденники Євгенії Спаської / [підготовка до друку Т. Діденко, передмова О. Морозова] // Ніжинська старовина. – К., 2006. – Вип. 2 (5). – С. 158 – 169.
24. ІР НБУВ, ф. І, спр. 291, 90 арк.; спр. 2199, 58 арк.; спр. 2200, 107 арк.
25. Ремесленное положение // Российское законодательство X – XX веков: В 9 т. / [ответственный редактор Е. И. Индова]. – М., 1987. – Т. 5. – С. 102.
26. Книга глухівського цеху калачницького [підготовка до видання К. О. Лазаревської] // Український археографічний збірник. – К., 1926 – Т. 1. – С. 165 – 216.
27. ЧІМ, інв. № Ал 371, 132 арк.
28. Ситий І. Крелевецькі кравці та кушніри / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 2002. – № 4. – С. 29 – 33; Ситий І. Новгород-Сіверський цех калачників (1711 – 1900) / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 1996. – № 1 – 5.
29. Виноградов Г. Н. Анализ источников по истории цехового ремесла Украины XVI – первой половины XVII века: дис. ... кандидата ист. наук: 07.00.02; 07.00.09 / Г. Н. Виноградов. – Днепропетровск, 1989. – С. 103.
30. Дячок О. Історико-правові аспекти в дослідженнях М.П. Ковальського / О. Дячок // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Серія «Історичні науки». – Острог, 2009. – Вип. 14. – С. 28 – 29.
31. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 1080, оп. 1, спр. 1, 36 арк.
32. ДАЧО, ф. 127, оп. 1, спр. 8176., 5 арк.; спр. 8180, 27 арк.; спр. 9165 (6), 4 арк.; спр. 9170, 8 арк.; оп. 3 а., спр. 4027, 8 арк.
33. Переписна книга Любеча та його округи 1666 р. / [підготовка до друку і передмова О. Коваленка і В. Сапона] // Сіверянський літопис. – 1997. – № 2. – С. 183 – 191; Переписна книга Чернігова 1666 р. / [підготовка до друку, передмова та примітки О. Коваленка, С. Мельника і В. Сапона] // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 167 – 181; Переписні книги 1666 р. / [підготував до друку і зредагував В. О. Романовський]. – К.: ВУАН, 1933. – 448 с.

34. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. / А. М. Лазаревский – Чернигов: Губернская типография, 1866. – Вып. I. Полк Черниговский; Вып. II. Полк Киевский и Нежинский. – 390 с.
35. Мазепина книга / [упорядкування та вступна стаття І. Ситого]. – Чернігів: ЦНТЕІ, 2005. – 524 с.
36. Описание Черниговскаго наместничества (1781 г.). – Чернигов: Черниговская Губернская типография, 1868. – 56 с.
37. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оно наместничество составлено / А. Шафонский. – К.: Университетская типография, 1851. – 697 с.
38. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781) / [підготовка до друку та передмова П. Федоренка]. – К., 1931. – 595 с.
39. Описи Київського намісництва 70 – 80-х років XVII ст.: описово-статистичні джерела / [відповідальний редактор П. С. Сохань]. – К.: Наукова думка, 1989. – 392 с.
40. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798 – 1800 років // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / [упорядник Т. Б. Ананьєва]. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 24 – 126.
41. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове / [под редакцией П. М. Добровольского]. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1908. – № 111 – 130.
42. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове / [под редакцией П. М. Добровольского]. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1908. – № 114 – 124.
43. Журналы заседаний Черниговской губернской архивной комиссии // Труды Черниговской губернской архивной комиссии (1900 – 1902). – Чернигов, 1902. – Отд. 1. – С. 32 – 33.
44. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове / [под редакцией П. М. Добровольского]. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1908. – № 86 – 93.
45. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове / [под редакцией П. М. Добровольского]. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1908. – № 110.
46. Спаська Є. Подорожі по Чернігівщині; уривки з щоденників, рр.. 1921 – 1926; головним чином про гончарство чернігівське / Є. Спаська // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне: Українське народознавство, 1995. – Кн. 2. – С. 350.
47. Зайченко В. Цехові сукна у збірці Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського / В. Зайченко // Скарбниця української культури. – Чернігів, 2007 – 2008. – Вип. 10. – С. 48 – 52.
48. ЧІМ, И-2714, 1786 р.

Щербина С. Источники по истории ремесленных цехов на территории Северного Левобережья в XVII – XVIII вв.

В статье проанализировано состояние источниковедческой базы по истории ремесленных цехов Северного Левобережья XVII – XVIII вв., охарактеризованы письменные и вещественные источники, выявленные в архивах Украины и России.

Ключевые слова: ремесло, цех, Северное Левобережье, законодательный акт, грамота, универсал, статут, цеховые книги.

Shcherbyna S. The sources of handicraft guild's history on the territory of the Northern Left-Bank Ukraine in XVII – XVIII centuries.

In the article the source base of handicraft guild's history on the territory of the Northern

Left-Bank Ukraine in XVII – XVIII centuries is analyzed, written and material sources, found in archives of Ukraine and Russia are characterised.

Keywords: craft, guild, Northern Left-Bank Ukraine, legislative act, charter, universal, statute, guild books.

The article analyzes sources of handicraft guilds history in the Northern Left-bank Ukraine in XVII – XVIII centuries.

The sources of handicraft guilds history can be divided into several groups. The first one – legislative and public acts (king's privileges, magistrate's documents, hetman's universals), that gave law base for handicraft guild's existence, gave them certain rights and privileges.

Numerous originals and copies of such sources are gathered in the Vernadsky National Library of Ukraine, Central State Historical Archive of Ukraine. Some documents of this kind were analyzed by O. Lazarevskiy and P. Klimenko.

Universals of hetmans B. Khmelnytsky, I. Mazepa, P. Polubotok were published in the end of XX – the beginning of XXI centuries.

The second group of sources contains private documents (bills of sale, complaints, receipts). They give a chance to reconstruct conflicts in the guilds and demonstrate conflicting nature of the relationship between guilds, craftsmen, that didn't belong to guilds and local authorities.

To the third group of sources belongs business documentation of the Northern Left-bank Ukraine guilds (statutes and guild books), that contains information about financial, legal and social status of the guilds. A lot of guild books of XVII – XX centuries are gathered in Chernihiv V. V. Tarnovsky Historical Museum.

The fourth group of sources is represented by descriptive and statistic documents, that contain useful information about quantity of craftsmen and their attributes.

The history of handicraft guilds in the Northern Left-bank Ukraine in XVII – XVIII centuries is also revealed by the material sources – guild badges, stamps, flags. During XX century many material sources were lost.

Keywords: craft, guild, Northern Left-Bank Ukraine, legislative act, charter, universal, statute, guild books.

